

Öğr. Gör.
Murat ERKOÇ

Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Atatürk İlkeleri
ve İnkılap Tarihi, Gaziantep / Türkiye
murat.erkoc@hku.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0640-6493>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
14/06/2020

Kabul edildi.
Accepted
20/06/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.753223>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Selçuklu Devleti İle Büveyhi Devleti Arasında Yaşanan İktidar Mücadelesinin Bağdat'ta Yaşayan Sünnilerin Ve Şiiilerin Üzerine Etkisi

The Effects of the Challenge of Dominance between the Seljuk State and the Buwayhid State on the Sunnies and the Shitees Living in Baghdad

Öz

Abbasi Devleti'nin 945 yılında siyasi ve iktisadi açıdan bunalım içerisine girdiği dönemde Şii Büveyhi Devleti'nin Bağdat'ı ele geçirmesi, İslam dünyasında Sünni-Şii çatışmasının şiddetlenmesine neden olmuştur. Abbasi Devleti'ne karşı Kuzey Afrika'da kurulan Şii Fatımi Devleti'nin Abbasilerin siyasi, dini ve iktisadi açıdan zayıflaması için Büveyhiler Devleti'ne destek vermesi, Abbasi Devleti'ni müşkül bir durumda bırakmıştır. Ayrıca Bağdat'ta Büveyhiler, Mısır ve Suriye'de Fatımilerin Ehli Sünnet akidesine ters düşen birtakım uygulamaları, mezhep çatışmalarının yaşanmasına neden olmuştur. Selçukluların kudretinin yayılmaya başladığı dönemde Sünnilerin hamiliğini üstlenmeye başlaması karşısında oldukça rahatsız olan Büveyhiler, Abbasi Halifesi başta olmak üzere Sünnileri baskı altına almaya başlamıştır. Bağdat'ta Büveyhiler'in baskısı karşısında zor durumda kalan Abbasi Halifesi, Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmiştir. 1055 yılında Bağdat'a gelen Tuğrul Bey'i Abbasi veziri ve Büveyhi Sultanı Melikü'r Rahim'in büyük bir törenle karşılaması, Şiiileri oldukça rahatsız etmiştir. Nitekim ertesi gün pazarda alışveriş yapan Selçuklu askerleri ile halk arasında yaşanan tartışma büyük bir olaya dönüşmüştür. Tuğrul Bey, bu olayların yaşanmasında sorumlu olarak gördüğü Melikü'r Rahim'in huzuruna gelmesi için eman vermiştir. Melikü'r Rahim ve erkânı, Tuğrul Bey'in huzuruna çıktuktan sonra derdest edilerek hapsedilmiştir. Böylece Büveyhilerin İslam dünyası üzerindeki etkisi tamamen ortadan kaldırılmıştır. Büveyhiler'den sonra İslam dünyasının hamisi olan Selçuklular, Büveyhiler döneminde Ehli Sünnet akidesine ters düşen birtakım uygulamalara son vererek mezhep çatışmalarının sona ermesini sağlamıştır. İlerleyen süreçlerde Şii Fatımiler, Bağdat'ı yeniden Şiiiliğin merkezi haline getirmek istemesine rağmen başarılı olamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Büveyhiler, Abbasiler, Bağdat, Sünniler, Şiiiler

ATIF: ERKOÇ Murat, "Selçuklu Devleti İle Büveyhi Devleti Arasında Yaşanan İktidar Mücadelesinin Bağdat'ta Yaşayan Sünnilerin Ve Şiiilerin Üzerine Etkisi", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/2 (Haziran 2020), s. (595-615)

CITE: ERKOÇ Murat, "The Effects of the Challenge of Dominance between the Seljuk State and the Buwayhid State on the Sunnies and the Shitees Living in Baghdad", **Journal of History and Future**, 6/2 (June 2020), pp. (595-615)

Abstract

During the period when the Abbasid State was in crisis political and economic terms in 945, the Shia Buwayhid State's seized Baghdad and thus Sunni-Shiite conflict intensified in the Islamic world. A number of practices that are in contradiction with the People of the Sunnah Buwayhids in Baghdad, the Ahl al-Sunnah of Egypt, and the Fatimids in Syria have led to sectarian conflicts. During the period when the power of the Seljuks began to spread, Buwayhids, who were very disturbed by the fact that the Sunnis started to take over the patronage, started to oppress the Sunnis, especially the Abbasid Caliph. The Abbasid Caliph, who was in a difficult situation due to the pressure of Buwayhids in Baghdad, invited Tuğrul Bey to Baghdad. The meeting of Tuğrul Bey, who came to Baghdad in 1055, to the Abbasid vizier and Buwayhid Sultan Melikürr Rahim with a great ceremony, disturbed the Shiites. As a matter of fact, the debate between the Seljuk soldiers who shop in the market the next day and the public has turned into a big event. Tuğrul Bey issued a decree to come to the presence of Melikü'r Rahim, whom he considered responsible for the occurrence of these events. Melikü'r Rahim and his fore comers were imprisoned after he appeared before Tuğrul Bey. Thus, the influence of Buwayhids on the Islamic world was completely eliminated. The Seljuks, the patron of the Islamic world after Buwayhids, ended the sectarian conflicts by ending a series of practices that were contrary to the Ahl al-Sunnah creed. In the forthcoming processes, the Shia Fatimids even they wanted to make Baghdad the center of Shiite again, could not succeed.

Keywords: Seljuks, Buwayhids, Abbasids, Baghdad, Sunnis, Shiites

1) Giriş

Emevi Devleti, 661 yılında Şam'da kurulduğu zaman devletin sınırları, Buhara'dan Kayrevan'a, Hicaz bölgesinden Şam'a Irak'a, İran'a, Mısır'a, Cezayir'e, Fars'a, Horasan'a, İstanbul sınırlarına, Anadolu'ya ve Ceyhun nehrinin diğer yakasına kadar ulaşmaktaydı.¹ Muaviye b. Ebu Süfyan, yönetimi aldığı zaman İslami fetih hareketlere hız kesmeden devam etmiştir. Bunun neticesinde İslami sınırlar, İslam tarihinin en ünlü komutanları Tarık b. Ziyad ve Musab b. Nusayr tarafından İspanya'ya kadar ulaşmıştır. İspanya'da Müslümanların fetih hareketleri devam ederken bir taraftan Abbasiler, Emevi hanedanlığına son verirken diğer taraftan Endülüs'e göç etmeye başlayan Berberiler ile Araplar arasında yaşanan asabiyet meselesi, bölgede şiddetli çatışmaların yaşanmasına yol açmıştır. Endülüs topraklarına yakın olduğu bilinen Mağrib'de kabileler arası yaşanan çatışmaların yanı sıra Abbasilerin baskısından kaçıp bölgeye gelen Haricilerin Sünni-Şii çatışmasına sebebiyet vermesi İslam dünyasını olumsuz yönden etkilemiştir.²

Endülüs bölgesinde bu gelişmeler yaşanırken Emeviler'den sonra kurulan ve Hilafet merkezi olarak Irak'ı tercih eden Abbasiler dönemine baktığımız zaman Abbasi İhtilali sonrası Şiilerin yönetimde hak iddia ettiğini görmekteyiz. Şiilerin bu iddiası üzerine Abbasi halifesi Ebu'l Abbas es-Seffah'ın cuma hutbesinde kendilerine bu makamın Allah

1 İbn Abdürabbih, Ahmed b. Muhammed, *el-İkdü'l-Ferid*, VII, (düz. Abdulmecid et-Terhini), Beyrut, 1983, s. 275-282.

2 Zeynep Nur Özmen "9-11. Yüzyıllar Arasında Endülüs Emevileri ve Fatımi Devleti İlişkileri", (Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep 2019, s. 4.

tarafından bahşedildiğini söylemesi,³ Şiiler tarafından birtakım isyanların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak Abbasilerin baskıcı politikasından dolayı bu isyanlar sonuçsuz kalmıştır. Mesela Abbasi yönetimine isyan eden Abbasi komutanı İbrahim b. Bessam, Cafer b. Muhammed'e yazdığı mektupta kendisine biat ettiğine söylemesine rağmen Abbasi yönetiminden çekinen Cefer b. Muhammed, bu durumun entrika olduğunu düşünerek Halife'ye durumu bildirmiştir.⁴ Abbasilerin baskısından kaçarak Mağrib bölgesine gelen Haricilerin burada dini, siyasi ve sosyal alanda birtakım çatışmaların çıkmasına sebebiyet vermeleri, Sünni-Şii çatışmasının alevlenmesine neden olmuştur. Abbasilerin Hariciler'den dolayı Kuzey Afrika'daki otoritesini kaybetmesi, Midrariyye, Rüstemiyye, Edarise ve Ağlabiyye gibi bağımsız devletlerin ortaya çıkmasına ve bölgenin Şii merkezi haline dönüşmesine neden olmuştur.⁵ Şüphesiz Kuzey Afrika'daki bu oluşumlar, Şii Fatımi Devleti'nin kurulmasına doğrudan etki etmiştir.

İsmaili Şia'sına mensup olup 909 yılında Sünni Abbasi Devleti'ne karşı Mağrib'te kurulan ve zamanla Mısır, Suriye ve Hicaz bölgesine egemen olduktan sonra⁶ bu bölgeleri Şiiliğin merkezi haline getiren mezhep devleti Fatımilerin 968 yılında Kahire'yi başkent olarak ilan edip Mısır'da hutbede ve sikkede Abbasi Halifesi'nin adını çıkartarak yerine Halife Muizz-Lidinillah'ı ikame etmeleri, İslam dünyasında Bağdat'tan sonra Mısır ve Suriye'nin de Şiiliğin merkezi haline dönüşmesine neden olmuşlardır. Ayrıca 976 yılında Mekke'de Muizz-Lidinillah adına hutbe okutulması,⁷ İslam tarihinde ilk defa Şii hilafetinin tesis edilmesine ve Şiilerin İslam âlemine tamamen hâkim olmasına neden olmuştur. Mısır'da Fatımiler adına hutbe okutulması üzerine Abbasi Halifesi, silah zoruyla karşı koyamayacağını bildiği için onların Ehl-i Beyt'e mensup olmadıklarını dile getirerek Müslümanların neseplerine şüpheyle bakmalarını sağlamaya çalışmıştır.⁸ Fatımiler, Mısır'a ve Suriye'ye hâkim olduktan sonra Bağdat'ta olduğu gibi Şii ezanı, namazda besmelenin açıktan okunması⁹ ve Sahabe'ye hakaret edilmesi geleneğini devam ettirmişlerdir.¹⁰ Büveyhilerin Bağdat'a Fatımilerin ise Mısır ve Suriye'ye egemen olmaları ile birlikte Şia'nın İslam dünyası üzerindeki etkisi Tuğrul Bey'in Bağdat seferine kadar devam etmiştir.

2) Büveyhiler'in Bağdat'a Hâkim Olmasından Sonra Sünniler ile Şiiler Arasında Yaşanan Gelişmeler

Deylem asıllı olan Büveyhiler, Şirzil hanedanına mensup olup babaları, Ebu Şuca Büveyh b. Fenna Hüsrev'dir. Büveyh'in Ebu'l-Hasan Ali, Ebu Ali Hasan ve Ebu'l Hasan

-
- 3 Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'l-Umem ve'l-Muluk*, VII, (düz. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire, 1967, s. 425.
 - 4 Belazuri, Ahmed b. Yahya, *Ensabu'l Eşraf*, IV, (düz. Süheyl Zükkar, Riyad Zirikli), Beyrut, 1996, s. 225.
 - 5 Muhammed Süheyl, Tokuş, *Tarihu Fatimiyyine fi Şimali İfrikkiye ve Mısır ve Biladu Şam*, Beyrut, 2007, s. 19.
 - 6 Yunus Emre Aydın, "Fatımiler Devleti'nin Kuruluşunda Kutâme Kabilesinin Rolü ve Mağrib'de Fatımi-Kutâme İlişkileri (762-972)", *Anasay*, S. III, 2018, s. 80.
 - 7 Fuad Seyyid Eymen, "Fatımiler", *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 229.
 - 8 Erdoğan Merçil, "Fatımilerin Dış Siyaseti" *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, V, (ed. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1988, s. 210.
 - 9 Neşet Çağatay, "Fatımiler Devleti'nin Kuruluşu ve Akideleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII, Ankara 1958-1959, s. 71.
 - 10 İbn Kesir, Ebu'l Fida İmadüddin İsmail, *el-Bidayet ve en-Nihayet*, XI, Beyrut, 1991, s. 233.

Ahmed adında üç oğlu vardır.¹¹ Bunlar, 928 yılında Emir Mekan b. Kaki'nin emrinde Samaniler'in hizmetine girmişlerdir. Ancak daha sonra Ziyari Hanedanı'nın kurucusu olan Merdavic'in¹² hizmetine giren Ali b. Büveyh, Mekan'a karşı yapılan savaşta büyük başarı göstermesi üzerine Merdavic tarafından ödüllendirilerek 933 yılında Kerc valiliğine atanmıştır.¹³ Hırslı bir kişiliğe sahip olan Ali b. Büveyh, 934 yılında Şiraz'ı ele geçirip Fars topraklarına sahip olduktan sonra Halife Razı Billah'a yazdığı mektupta Halifeye tabi olduğunu ve bu toprakların kendisine ikta olarak verilmesi karşılığında her yıl sekiz milyon dirhem vereceğini söylemiştir. Halife'nin gönderdiği hil'at'ı giyip sancağı açarak şehre giren Ali b. Büveyh, burada Büveyhilerin Fars kolunu kurmayı başarmıştır. Ayrıca Halife'ye sözünü verdiği sekiz milyon dirhemi ödememiştir.¹⁴ Ali b. Büveyh, Fars bölgesini daha sonra kardeşi Ebu Ali Hasan b. Büveyh ise Kirman, Rey ve Ahvaz'ı, almayı başarmıştır. Böylece Büveyhiler, Fars, Hamedan ve Cibal'i hudutlarına dâhil ederek Büveyhi Devleti'nin temellerini oluşturmuşlardır.¹⁵

Diğer kardeşleri Ebu'l Hasan Ahmed ise Hilafetin merkezi olan Bağdat'ı ele geçirmenin peşindeydi. 945 yılında Bağdat'a gelen ve burada "*Emiru'l Umera*" olan Ahmed b. Büveyh'e Halife Müstekfi Billah tarafından "*Muizzuddevle*" lakabı verilmiştir. Ayrıca Halife, Ali b. Büveyh'e "*İmadüddeve*", ortanca kardeşleri Ebu Ali Hasan b. Büveyh'e ise "*Rükneddevle*" lakabını vermiştir.¹⁶ 946 yılında Abbasi Halifesi Müstekfi Billah'ın gözüne mil çekilip hapse atılmasından sonra Emiru'l Umera Ahmed b. Büveyh tarafından Abbasi Halifeliğine el-Muti'-Lillah'ın getirilmesiyle birlikte Bağdat şehri tamamen Şiilerin kontrolüne geçmiştir. Ahmet b. Büveyh, Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Abbasi yönetimine el koymak istemesine rağmen Abbasi Halifesinin İslam dünyası üzerindeki nüfusundan dolayı yaptığı istişare neticesinde el-Muti'-Lillah'a tabi olduğunu açıklamıştır.¹⁷ Ancak Büveyhilerin yönetimi tamamen ele geçirdiği için Abbasi Devleti'nin dini yetkileri dışında herhangi bir otoritesi kalmamıştır.¹⁸ Kuruluş döneminde Şia'nın bir kolu olan Zeydilere mensup olmalarına rağmen daha sonraki dönemlerde İsnâaşeriyye'ye bağlı oldukları iddia edilen¹⁹ Büveyhilerin Bağdat'ı ele geçirmesi, Şiilerin nüfusunda hızlı bir şekilde artışın yaşanmasına neden olmuştur. Nitekim Şiiler için Bağdat'ta "*Babüt Tak*" adıyla yeni bir

11 İbnü'l Esir, İzzeddin Ebu'l Hasan, *el-Kamil fi et-Tarih*, VII, (düz. M.Yusuf Dukak), Beyrut 1987, s. 87.

12 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VII, s. 47; Erdoğan Merçil, "Büveyhiler", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 496.

13 Müneymine, Hasan, *Tarihu ed-Devleti'l Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İçtimai ve es-Sekafi*: Mukatatu Faris Beyrut, 1987, s. 121; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VII, s. 89.

14 Müneymine, *aynı eser*, s. 124; İbnü'l Esir, Ali b. Büveyh'in halifeye teklif ettiği miktarı *milyon dirhem* olarak kaydetmiştir. *Aynı eser*, VII, s. 95.

15 Yusuf el-Iş, *Tarihü'l Asri'l Hilafeti'l Abbasiyye*, Dımaşk, 1977, 169.

16 İbn Miskeveyh, Ebu Ali Muhammed, *Tecaribu'l Umem ve Teakubul Himem*, V, (düz. Seyyid Kesrevi Hasan), Beyrut, 2003, s. 275; Ebu'l Ferec, Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Tarihi'l Müllük ve'l Umem*, XIV, (düz. Muhammed Abdulkadir A'ta, Mustafa Abdulkadir A'ta), Beyrut, 1995, s. 42,43; Müneymine, *aynı eser*, s. 127.

17 Hasan İbrahim Hasan, *Nüzumu'l İslamiyye*, Kahire, Tarihi Belirsiz, s. 63; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VII, s. 208.

18 el-Biruni, Ebu Reyhan Muhammed, *el-Asaru'l Bakiye ani'l Kuruni'l Haliye*, (neş. Eduard Sachau), Leipzig, 1878, s. 132; Hasan *Nüzumu'l İslamiyye*, s. 63.

19 Ahmet, Güner, Büveyhiler Dönemi ve Çok Seslilik, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XII, İzmir 1999, s. 50.

bölge oluşturulmuştur.²⁰

Büveyhiler dönemi öncesi Abbasilerin idaresinde yaşayan Şiiilerin durumuna baktığımız zaman Emevilere karşı Horasan bölgesinde başlatılan Abbasi ihtilalinde Sünniler ile birlikte hareket edip²¹ Abbasi Devleti'nin kurulmasında önemli rol oynamalarına rağmen istedikleri rahatı elde edememişlerdir. Abbasi Devleti'nin ilk dönemlerinde Hz. Ali taraftarı olan Abbasi veziri Ebu Seleme el-Hallal'ın Halifeliğin Hz. Ali'nin soyundan gelenlere ait olduğunu düşünerek Ebu'l Abbas es-Seffah ile mücadele etmesi,²² Şiiilerin Büveyhiler dönemine kadar baskı altında yaşamalarına neden olmuştur. Abbasi devri şairlerinden Ebul Atahiyye'nin şu ifadesi, Abbasilerin Şiiilere karşı uyguladıkları baskıyı göstermektedir. “*Keşke Mervanoğulları'nın zorbalığı bize geri dönse, Abbasoğulları'nın adaleti ateş olup yok olsa.*”²³ Büveyhiler dönemine kadar Şiiiler, Bağdat'ta Kerh bölgesinde azınlıkta ve zayıf bir durumda olduklarından dolayı zaman zaman birtakım şiddete ve baskılara maruz kalmışlardır.²⁴ Sünniler ile Şiiiler arasında yaşanan çatışmalar, Büveyhilerin Bağdat'taki hâkimiyetinden sonra da hız kesmeden devam etmiştir. Şüphesiz Ahmed b. Büveyh'in Bağdat'ı merkez yapmasından sonra Bağdat'a hâkim olan Şiiilerin Ehli Sünnet akidesine ters düşen birtakım gelenekleri uygulamaya başlaması,²⁵ Sünniler ile olan çatışmaların şiddetlenmesine yol açmıştır.

Şiiilerin Ehli Sünnet itikadına ters düşen ve Sünniler ile Şiiiler arasında fitnenin ortaya çıkmasına da neden olan geleneklerinden bir tanesi bazı Sahabelere hakaret edilmesidir. (Sebbü's-Sahabe) 949 yılında Sünniler, Şiiilerin yaşadığı Kerh semtini bu yüzden yağmalamışlardır.²⁶ 962 yılında Muizzudevle tarafından Bağdat'taki mescitlere asılan yazıda şu ifadeler yer verilmiştir. Allah, Muaviye b. Ebu Süfyan'a, Fedek'i hurmalığını (Hz. Peygamber'e tahsis edilen köy) gasp eden Hz. Ebubekir'e, Abbas'ı şura meclisinden çıkararak Hz. Ömer'e, Ebuzer el-Gıfari'yi sürgüne gönderen (90 yaşında Medine'den Şam'a sürgün edilmiştir.) Hz. Osman'a, Hz. Hasan'ı Hz. Peygamberin yanına defnedilmesini engelleyen Mervan b. Hakem'e lanet etsin.²⁷ Sahabe, sadece Bağdat şehrinde değil Fatımilerin ve Hamdanilerin hâkimiyeti altında bulunan Mısır, Şam, Irak, Horasan, Hicaz ve Mağrib'in genelinde de kâfir olarak ilan edilmiştir.²⁸ Burada Hz. Peygamber'in Sahabeye hakaret edilmemesi konusunda söylemiş olduğu bazı hadisleri ifade etmemiz gerekmektedir. Hz. Peygamber bu konu üzerine şöyle buyuruyor: “*Ashabımı seven beni sevdiği için sevmiştir. Onlara kin tutup buğz eden bana kin tuttuğu için buğz etmiştir. Onlara eziyet eden bana*

20 Muharrem Akoğlu, “Büveyhilerin Mezhebi Eğilimleri/Politikaları Üzerine”, *Bilimname*, S. II, Kayseri, 2009, s. 130.

21 Faik Bulut, *Horasan Kimin Yurdu?*, İstanbul, 2014, s. 159.

22 Ayrıntılı bkz. el-Yakubi, Ebu'l Abbas Ahmed, *Tarihu Yakubi*, II, Leyden, 1883, s. 418-420.

23 İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *eş-Şi'ru ve eş-Şuara*, II, (düz. Ahmed Muhammed Şakir), Kahire, 1982, s. 769.

24 Harun Yıldız, Maden, Ferhat, *Büveyhiler Dönemi Şii Düşünleri*, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, X/II, 2017, s. 271.

25 Safiyye Seade, *Min Tarihi'l Bağdad el-İctimai Tatavvuru Mensubi Kadı'l-Kudat fi'l Fetretayn el-Büveyhiyye ve es-Selçukiyye*, Beyrut, 1988, s. 70.

26 Ebu'l Ferec, *ayn eser*, XIV, s. 75.

27 Ebu'l Ferec, *ayn eser*, XIV, s. 140; en-Nuveyri, *ayn eser*, XXVI, s. 109.

28 İbn Kesir, lanet yerine التکفير kelimesini kullanmıştır. التکفير, Arapça'da kâfir olarak ilan etmek anlamına gelmektedir. İbn Kesir, *ayn eser*, XI, s. 233.

eziyet etmiştir. Bana eziyet eden de Allah'a eziyet etmiştir."²⁹ Yine Tirmizi'de geçen bir hadiste, "Ashabıma dil uzatanları görürseniz, onlara Allah sizlerin şerrinize lanet etsin, deyin."³⁰ Başka bir hadiste ise "Kim ashabıma dil uzatırsa bala dil uzatmış olur. Kim de bana dil uzatırsa Allah'a dil uzatmış olur."³¹ buyurmuştur.

Büveyhiler döneminde Şiiler tarafından gelenek haline gelen diğer bir uygulama ise Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edildiği Muharrem ayının onuncu gününün 963 yılından itibaren matem günü (Aşura) olarak kabul edilmesidir.³² Muizzudevle, matem günü, sokaklardaki dükkânların açık kalmasını ve halkın yemek pişirip yemesini tamamen yasaklatmıştır.³³ Oruç tutarak Kerbela gününde şehit edilen Hz. Hüseyin'i yâd eden Şiiler,³⁴ Ümmü Cafer ve Kureyş Mezarlığı yolu arasında sokaklara çıkıp burada dövünerek kendilerine işkenceler edip kurbanlar kesmişlerdir. Ancak düzenledikleri gösteriler esnasında yaptıkları tezahüratlar karşısında Sünnilerin rahatsız olması, şiddetli çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur.³⁵ Kadınların bugüne özel kıyafetler giyip sokağa çıkarak Hz. Hüseyin adına mersiyeler dizmesi ve sokakların ve dükkânların kapatılmasından sonra yapılan gösteriler³⁶ üzerine Sünniler ile Şiiler arasında birtakım çatışmalar meydana gelmesine rağmen Abbasi halifesi ve Sünni ulema, Muizzudevle'nin Şiilere vermiş olduğu destekten dolayı tepkilerini ortaya koyamamışlardır.³⁷ Ancak Şiilerin her yıl düzenlediği gösterilere tahammül edemeyen Sünniler, 965 yılında Berasa Mescidini basarak orada bulunan bazı Rafizileri öldürmüşlerdir.³⁸ İbn Tağriberdi, Matem gününü çirkin bir durum olarak değerlendirirken³⁹ İbn Kesir ise bugüne kadar böyle bir olaya tanık olunmadığı için olayın ilginç olduğunu kaydetmiştir.⁴⁰ 962 yılından itibaren Sünniler ile Şiiler arasında şiddetli çatışmalar yaşanmasına rağmen Matem günü, Bağdat'ta Şiiler tarafından gelenek haline gelerek her yıl düzenlenmiştir.⁴¹ Ancak Ebu'l Hasan b. el-Muallim el-Kevkebi, 993 yılında Büveyhi sultanı olduktan sonra Kerh ve Babu Tak bölgesinde yaşayan Şiilerin Aşura günündeki yas tutma geleneklerine son vermiştir.⁴²

-
- 29 Tirmizi "Bu ilginç bir hadistir. Onu sadece bu yüzden biliyoruz." diye şerh düşmüştür. et-Tirmizi, Ebu İsa Muhammed, *el-Camiu'l Kebir*, VI, (düz. Beşşar Avvel Ma'ruf), Beyrut, 1996, s. 169; İbnü'l Uşari, Ebu Talip Muhammed, Fedailu Ebibekr es-Sıddık, (düz. Ömer Abdulmun'im), Tanta, 1993, s. 81.
- 30 et-Tirmizi, *aynı eser*, VI, s. 172.
- 31 İbnü'l Uşari, *aynı eser*, s. 81.
- 32 el-Musevi, Musa, *eş-Sia ve et-Tashih: es-Sira' Beyne eş-Sia ve et-Teşeyyu*, Amerika, 1988, s. 99; Safiyye Seade, *aynı eser*, s. 69; Yusuf Şevki Yavuz, *Aşura, DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 26.
- 33 ez-Zehabi, Ebu Abdullah Şemsettin, *el-İber Fi Haberi Men Gaber*, II, (düz. Ebu Hacir Muhammed es-Said), Beyrut, 1985, s. 89; el-Yafi, Ebu Muhammed Abdullah b. Es'ad, *Mir'atu'l Cenani ve İbretu'l Yakzan*, II, (düz. Halil Mansur), Beyrut, 1997, s. 261; İbn Tağriberdi, Ebu'l Mehasin Cemaleddin, *el-Nucumu'z Zahire fi Müluki Mısır ve'l Kahire*, III, Kahire, 1963, s. 334; İbn Kesir, *aynı eser*, XI, s. 243.
- 34 Safiyye Seade, *aynı eser*, s. 70.
- 35 Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XIV, s. 155.
- 36 İbn Kesir, *aynı eser*, XI, s. 243; İbn Tağriberdi, *aynı eser*, III, s. 334; ez-Zehabi, *aynı eser*, II, s. 89; el-Yafi, *aynı eser*, II, s. 261; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VII, s. 279.
- 37 İbn Kesir, *aynı eser*, XI, s. 243.
- 38 İbn Kesir, *aynı eser*, XI, s. 254.
- 39 İbn Tağriberdi, *aynı eser*, III, s. 334.
- 40 İbn Kesir, *aynı eser*, XI, s. 243.
- 41 İbn Tağriberdi, *aynı eser*, III, s. 334.
- 42 ez-Zehabi, *aynı eser*, II, s. 160; İbn Kesir, *aynı eser*, XI, s. 311; el-Yafi, *aynı eser*, II, s. 312; İbn Tağriberdi,

Büveyhiler döneminde Bağdat'ta gelenek haline gelen diğer bir uygulama ise Gadir-i Hum meselesidir. Gadir-i Hum, Mekke ile Medine arasında Cuhfe yakınlarındaki yerin adıdır. Başta İsnâaşeriyye olmak üzere bütün Şii'lere göre Hz. Peygamber, veda hutbesinden dönerken önemli bir hususu bildirmek amacıyla burada ashabını toplayarak "Sekaleyn Hadisi" olarak meşhur olan Tirmizi ve Müslim'de geçen geçen şu hadisleri buyurmuştur: "Ben kimin Mevla'sı isem Ali'den onun Mevla'sıdır." ⁴³ "Ey insanlar, sizlere iki şey bıraktım. Bunlara sımsıkı sarılan yolunu kaybetmez: Allah'ın kitabı ve Ehli Beytim." ⁴⁴ Müslim'de geçen diğer bir hadis-i şerife baktığımız zaman şöyle buyurmuştur: "Ey insanlar, şüphesiz ben beşerim ve rabbimin elçisiyim. Size sekaleyni bırakıyorum. Onlara sımsıkı sarılın onlardan birisi Allah'ın nuru ve hidayeti olan Kuran-ı Kerim, diğeri ise Ehli Beytim. Sizlere Ehli Beytim konusunda Allah'ı hatırlatıyorum. Sizlere Ehli Beytim konusunda Allah'ı hatırlatıyorum. Sizlere Ehli Beytim konusunda Allah'ı hatırlatıyorum." ⁴⁵ Hadis'te geçen "Mevla" kelimesine farklı bir anlam yükleyen Şiiler, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber tarafından halife olarak tayin edildiğine inanmışlardır. Ancak Mevla, lügatte efendi, nimet veren, azat eden, himaye eden, dost, komşu, amcaoğlu, müttelik, köle, kul ve yakın akraba anlamlarına gelmektedir. ⁴⁶

Sekaleyn hadislerini temel alan Şiiler, bugünü bayram olarak ilan etmelerine rağmen ⁴⁷ Emeviler ve Abbasiler döneminde baskıya maruz kaldıklarından dolayı kutlayamamışlardır. Ancak Ahmed b. Büveyh, 964 yılında, Gadir-i Hum'u bayram olarak ilan etmesi üzerine evlerinin önünde ateşler yakan Şiiler, çarşılarda ve sokaklarda borazan çalarak kutlamalar yapmışlardır. ⁴⁸ Ayrıca Şiiler, geceleyin bayram namazı ile zeval vaktinden önce iki rekât namaz kılıp bugüne özel kıyafetler giydikten sonra kurbanlar kesip köleler azat ederlerdi. ⁴⁹ Aşura günü gibi Bağdat'ta gelenek haline gelen Gadir-i Hum gününde yapılan gösteriler karşısında Sünniler rahatsız olmalarına rağmen herhangi bir mukavemet gösterememişlerdir. Mesela Sünniler bir süre Abbasi halifesi el-Kadir Billah'ın bu gösterileri durdurmasını istemelerine rağmen başarılı olamamışlardır. ⁵⁰

Sünniler ile Şiileri karşı karşıya getiren diğer bir olay ise 969 yılında Bağdat'ın Katiatu bölgesinde okunan ve Ehli Sünnet akidesine ters düşen Şii ezanın okunmasıdır. Şiiler, ezana ilave olarak, Eşhedu enne Aliyyen veliyyullah (Şahitlik ederim ki Ali Allah'ın dostudur), Eşhedu enne Aliyyen veliyyullah, Muhammed ve Ali hayru'l-beşer, femem eba fekad kefer femem radiye fekad şeker (Muhammed ve Ali insanların en hayırlı olanıdır, kim

aynı eser, IV, s. 162.

43 et-Tirmizi, *aynı eser*, VI, s. 79; el-Kalkaşendi, Ebu'l Abbas Şihabüddin, Şübhu'l A'sa fi Şina'ati'l İnşa, II, Kahire, 1913, s. 407.

44 et-Tirmizi, *aynı eser*, VI, s. 124.

45 Zeyd b. Harise, Hz. Peygamberin bu hadisi Mekke ile Medine arasındaki Humma denilen bölgede söylediğini rivayet etmiştir. Müslim, Ebu'l Hüseyin el-Haccac, *Sahihu Müslim*, IV, (düz. Muhammed Fuad Abdulbaki), Beyrut, 1991, s. 1873.

46 İbnü'l Esir, Ebü's-Seadat Mecdüddin el-Mübarek, *en-Nihaye fi Ğaribi'l Hadaş ve'l-Eser*, V, (neş. Mahmud Muhammed et-Tanahi), Kahire, 1963, s. 228.

47 el-Kalkaşendi, *aynı eser*, II, s. 407; Safiyye Seade, *aynı eser*, s. 70, 71.

48 İbn Kesir, *aynı eser*, XI, s. 242; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VII, s. 280.

49 el-Kalkaşendi, *aynı eser*, II, s. 407.

50 Safiyye Seade, *aynı eser*, s. 71.

onları reddederse küfretmiş olur, kim razı olursa şükretmiş olur), Hayya ala hayri'1 amel (Haydi hayırlı amele)⁵¹ kısımlarını eklemişlerdir. Abbasi Halifelerin gücünü kaybettiği dönemde Bağdat'ta Büveyhiler, Mısır ve Suriye'de ise Şii devleti kuran Fatımiler, Şiiliği ve mezhep mücadelelerini tahrik etmişlerdir.⁵² Şiiilerin İslam dünyası üzerindeki bu üstünlüğü Tuğrul Bey'in Bağdat seferine kadar devam etmiştir.

3) Selçuklu Devleti ile Büveyhi Devleti Arasında Yaşanan İktidar Mücadelesinin Bağdat'ta Yaşayan Sünnilerin ve Şiiilerin Üzerine Etkisi

Hız. Ömer döneminde 642 yılında yapılan Nihavend Savaşı sonrası Sasani Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte başlayan Türk-Arap ilişkileri, yaklaşık yarım asır karşılıklı mücadeleler ile geçmesine rağmen Türkler, bu tarihten itibaren İslamiyet'i kitleler halinde kabul etmeye başlamışlardır. Ayrıca Emeviler Devri'nde Müslüman olan bazı Türklerin yönetimde bir takım görevler aldıkları bilinmektedir.⁵³ Ancak Emeviler Devri'nde dini duyguları zayıf olan idarecilerin, Hız. Peygamber'in soyundan gelenlere karşı yaptıkları zulümler ile İslam'ın eşitlik esaslarına aykırı olarak Müslüman olan kavimleri Mevali statüsünde görerek koyu bir Arap milliyetçiliğine sahip olmaları, Türkler başta olmak üzere diğer kavimlerin nefret etmemelerine neden olmuşlardır.⁵⁴ Mesela Türklerin Arapların saldırısına maruz kaldığı bölgelerden birisi Hazar Denizinin Güneydoğusunda yer alan Curcan bölgesidir. Emevi Halifesi Süleyman b. Abdulmelik döneminde Yezid b. Mühelleb komutasında Curcan'a giren Araplar, şehri yağmaladıktan sonra Türklerle karşı büyük bir katliam gerçekleştirmişlerdir.⁵⁵ Emevilerin gayri Araplara karşı benimsedikleri bu anlayış, 746 yılında Horasan'da Ebu Müslim Horasani tarafından başlatılan ve farklı kesimlerde olan insanların destek verdiği Abbasi İhtilali'ne kadar devam etmiştir.⁵⁶

Abbasi Devleti, iktidara geldikten sonra Emeviler'in aksine özellikle Türkler'e karşı Mevali anlayışını uygulamaması Türklerin İslamiyet'i kabul etme sürecini hızlandırmıştır. Bu dönemde Türkistan'da İslamiyet'in yayılması ve Türk askerlerinin özellikle 751 Talas Savaşı'ndan sonra Hilafet ordusunda çoğalması, Türk Milleti'nin İslamlaşmasını ve İslam

-
- 51 Tenuhi, Kadı Ebu Ali Muhsin, *Nişvaru'l Muhadara ve Ahbaru'l Müzakere*, II, (düz. Abud eş-Şaleci), Beyrut, 1995, s. 133; İbn Kesir, Şii ezanın sadece Hayya ala hayri'1 amel (Haydi hayırlı amele) kısmını kaydetmiştir. *aynı eser*, VII, s. 266; Ezan'da Hayya ala hayri'1 amel kısmının yer aldığı rivayetini Hadis kitaplarında sadece Beyhaki aktarmıştır. Hız. Bilal, bir gün sabah ezanını okurken Hayya ala hayri'1 amel demesi üzerine Hız. Peygamber, Hayya ala hayri'1 amel yerine Es-salatu hayrun mine'n-nevm'i (Namaz uykudan hayırlıdır.) söylemesini istemesi üzerine Hız. Bilal bir daha Hayya ala hayri'1 amel'i söylememiştir. Beyhaki, Ebubekir Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-Kübra*, I, (düz. Muhammed Abdulkadir A'ta), Beyrut, 2003, s. 625; Şii kaynaklar ise bu durumun aksine Hız. Peygamber döneminde Ezan'da yer alan Hayya ala hayri'1 amel kısmının insanların namaza düşkün olup cihadı ihmal edeceklerini düşünen Hız. Ömer tarafından silindiğini aktarmaktadırlar. İbn Uşfur, İbrahim ed-Dirazi el Bahrani, *el-Hadai-ku'n-Nazira*, VII, (düz. Muhammed Taki el-İrevani), Beyrut, 1985, s. 438; Büveyhiler döneminde Kerh, Meşhed'deki Mescid-i el-Atikat, Mekabi Kureyş ve diğer bölgelerde okunan sabah ezanına Es-salatu hayrun mine'n-nevm yerine Hayya ala hayri'1 amel kısmı yeniden eklenmiştir. İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 335; Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 7; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 68.
- 52 Şemsettin, Günaltay, Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyası'nın Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu" *Bulleten*, VII/XXV, Ankara 1943, s. 87.
- 53 Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 2013, s. 15.
- 54 Osman Turan *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, 2019, s. 157.
- 55 Ayrıntılı bilgi için bkz. Taberi, *aynı eser*, VI, s. 532-545; Kitapçı, Zekeriya, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, Konya, 2004, s. 240;
- 56 Bulut, *aynı eser*, s. 159.

dünyasına hâkimiyetini hazırlamıştır.⁵⁷ Halife Me'mun döneminde Avasım, Türklerin desteğini alarak Halife olan Mu'tasım döneminde ise Samarra şehirlerinin kurulması, Türkler'in siyasi açıdan büyük bir güç haline gelmesinde etkili olmuştur.⁵⁸ İlerleyen süreçlerde Türkler'in nüfusu karşısında siyasi otoritesini kaybeden Abbasi Halifelerinin iktidarda ve hayatta kalmaları Türklerin insaf ve merhametine kalmıştı.⁵⁹ Mesela Cafer b. Mu'tasım, Mütevekkil Alellah unvanı alarak Türkler tarafından halife olarak tayin edilmiştir.⁶⁰ Özellikle Babek olayı sonrası yönetimde söz sahibi olmaya başlayan Türk komutanların rekabet içerisine girmeleri,⁶¹ Abbasi Devleti'nin dağılma sürecini hızlandırmıştır. 945 yılında Büveyhiler'in Bağdat'a hâkim olması sonrası İslam dünyası üzerinde otoritesini tamamen kaybeden Abbasi Devleti'nin bu durumu Tuğrul Bey dönemine kadar devam etmiştir.

Selçuk Bey'in yaklaşık 1007 yılında ölümünden sonra Türk töresine ve geleneğine göre Kınıkların başına beyliğin en büyük evladı olan Arslan Yabgu geçmiştir.⁶² Arslan Yabgu, bey olduktan sonra ailenin diğer bireyleri, kendilerine bağlı olan Oğuz oymaklarının başında yarı müstakil bir şekilde varlıklarını devam ettirmişlerdir.⁶³ Bu arada İlig Nasr Han'ın saldırısına maruz kalan Tuğrul ve Çağrı Beyler, Buğra Han'ın topraklarına sığınmak zorunda kalmışlardır. Ancak bir süre sonra Tuğrul Bey, Buğra Han tarafından tutsak edilmiştir. Bunun üzerine harekete geçen kardeşi Çağrı Bey, Buğra Han'ın birçok askerini öldürerek kardeşi Tuğrul Bey'i kurtarmayı başarmıştır.⁶⁴

Samani Devleti'nin 1005 yılında yıkılması, Selçuklular ile Karahanlıları karşı karşıya getirmiştir. Samanilerden sonra İlig Han ile antlaşma yapan Gazneli Mahmut, Ceyhun sahiline kadar inip Türkistan şehirlerini ele geçirdikten sonra bu toprakları İlig Han ile birlikte paylaşarak Maverâünnehir bölgesine sahip olmuştur.⁶⁵ Ancak Karahanlı Şehzadesi Ali Tekin ve Arslan Yabgu arasında bir ittifak söz konusu idi. Öyle ki, Ali Tekin'in Buhara'yı ele geçirerek ülkesinin sınırlarını genişletmesi Arslan Yabgunun kendisine verdiği destekle olmuştur.⁶⁶ 1024 yılında Kadir Han unvanı alarak Karahanlı hükümdarı olan Yusuf Han'ın Gazneliler ile daha önce yapılan ittifakı devam ettirmesi, Selçukluları zor durumda bırakmıştır. Selçukluların güçlenmesinde oldukça rahatsız olan Gazneli Mahmut, hile yoluyla Arslan Yabguyu Semerkant'a getirterek tutuklatmıştır. (1025). Arslan Yabgu, 1032 yılında Kalincar kalesinde hayatını kaybetmiştir.⁶⁷ Türkmen birliğinin dağılmasına neden

57 Turan, *aynı eser*, s. 159.

58 Zekeriya Kitapçı, *Orta Doğu'da Türk Askerin Varlığının İlk Zuhuru*, İstanbul, 1987, s. 76; Yıldız, Harun "Abbasiler", *DİA*, I, İstanbul 1998, s. 50.

59 Kitapçı, *aynı eser*, s. 44.

60 Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi Abbasiler Dönemi*, IV, İstanbul 2016, s. 259, 260.

61 Ebulfez Elçibey *Tolunoğulları Devleti*, İstanbul, 1997, s. 43.

62 Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara, 2004, s. 7.

63 Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 17.

64 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 237; en-Nüveyri, *aynı eser*, XXVI, s. 155-156.

65 Ravendi, *aynı eser*, s. 147.

66 Ebu'l Fida, *aynı eser*, II, s. 163; en-Nüveyri, *aynı eser*, XXVI, s. 156.

67 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 237; en-Nüveyri, *aynı eser*, XXVI, s. 156; Ravendi, *aynı eser*, s. 150; el-Hüseyni, *aynı eser*, s. 4; Ebu'l Fida, *aynı eser*, II, s. 163; Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 365.

olan bu süreç sonrası Gazneli Mahmud'un yardımıyla Arslan Yabguya bağlı 400 çadırılık Türkmen topluluğu Horasan bölgesine nakledilmiştir. Bu Türkmenler, ilerleyen süreçlerde Irak Selçukluların kolunu, Çağrı ve Tuğrul Bey'in liderliğinde ve Arslan Yabgunun oğullarının oluşturduğu kol ise Türkiye Selçuklularının kolunu oluşturacaktır.⁶⁸

Arslan Yabgunun ölümünden sonra beyliğe Selçuk'un hayatta kalan tek oğlu olan Musa Yabgu (İnanç) geçmesine rağmen idare Tuğrul ve Çağrı beylerin elindeydi. Karahanlı hükümdarı Ali Tekin, Tuğrul ve Çağrı beylerin güçlenerek Selçukluların başına geçmelerini istememiştir. Ancak Harezm bölgesinde Gaznelilerin Harezm valisi Harun b. Altuntaş'ın Selçukluları saldırması üzerine Tuğrul ve Çağrı beyler, Ali Tekinden yardım isteyerek birlikte hareket etmişlerdir. Sonraki süreçlerde Gazneli Mesud'a karşı Selçukluları ittifak içerisinde alması, Tuğrul ve Çağrı beylerin siyasi hayatta prestij kazanmalarına imkan sağlamıştır.⁶⁹ Ancak 1035 yılında Ali Tekin'in ölümünden sonra⁷⁰ Karahanlılar ile yapılan ittifakın sona ermesi, Selçukluları zor durumda bırakmıştır. Harezm bölgesine gelen Tuğrul ve Çağrı Beyler, Harzamşah hükümdarı Harun b. Altuntaş ile ikili ilişkiler kurarak buraya yerleşmişlerdir. Daha sonra Sultan Mesut'un sahip olduğu topraklar olan Merv, Nasa ve Ferave topraklarına gelen Selçuklular, Sultan Mesut'un hizmetine girerek bu toprakların kendilerine yurt olarak verilmesini talep etmişlerdir. Ancak ülke bütünlüğünü bozacaklarını düşünen devlet erkânının görüşlerini dikkate alan Sultan Mesut, bu durumu kabul etmemiştir.⁷¹ Babası Mahmut gibi fetih hareketlerine devam eden Mesut,⁷² Selçukluları Horasan'da çıkarmak için harekete geçmiştir. Ancak 1035 yılında Nesa yakınlarında Hisar-ı Tank bölgesinde ağır bir mağlubiyet alması üzerine Nesa'yı Tuğrul Bey'e, Dihistan'ı Çağrı Bey'e, Ferave'yi ise İnanç Yabguya vermek zorunda kalmıştır. Sultan Mesut'a karşı elde edilen bu galibiyet, Tuğrul ve Çağrı beylerde yeni devlet kurma fikrini kuvvetlendirmiştir.⁷³ Hisar-ı Tank bölgesinde aldığı mağlubiyetten sonra Horasan bölgesinde yaşayan Türkmenleri tamamen atmak isteyen Sultan Mesut 1038 yılında Selçuklulara karşı harekete geçmesine rağmen herhangi bir başarı elde edememiştir. Bu gelişme üzerine Selçuklular, tüm Horasan'a sahip olmayı başarmışlardır.

Horasanı ele geçirdikten sonra Tuğrul Bey Rey'e, Çağrı Bey Merv, Serahs ve Belh'e, amcası oğlu Hasan, Herat, Buşanc ve Sicistan'a, annesi bir kardeşi İbrahim Yenal ise Dihistan bölgesine sahip olmuştur.⁷⁴ Merv şehrinde Çağrı Bey kendi adına hutbe

68 Ayönü, *aynı eser*, s. 11; Abdullah Bayındır, "Selçuklularda Saltanat Mücadeleleri", (Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Gaziantep 2017, s. 23; Ayrıca bkz. Minhac Sirac Cüzcani, *Tabakat-ı Nasiri On İkinci Tabaka: Selçuklular*, (çev. Akbar A. Agdham), *Tarih Okulu Dergisi*, S. XVIII, 2010, s. 111-140.

69 Köymen, *aynı eser*, s. 4-5.

70 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 238; en-Nüveyri, *aynı eser*, XXVI, s. 157; Sümer, Faruk, Tuğrul Bey, *DİA*, XLI, İstanbul 2012, s. 344.

71 Cuzcani, Minhacuddin Osman b. Siraceddin, *Tabakat-ı Nasiri*, I, (Arapçaya Terc. Affaf es-Seyyid Zeydan), Kahire, 2013, s. 389; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 238-239; Ebu'l Fida, *aynı eser*, II, s. 164; en-Nüveyri, *aynı eser*, XXVI, s. 157.

72 el-Beyhaki, Ebu'l Fadıl, *Tarihu'l Beyhaki*, (Arapça'ya ter. Sadık Neşet, Yahya el-Hassab), Kahire, Basım Tarihi Yok, s. 431.

73 Cuzcani, *aynı eser*, I, s. 389; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 1972, s. 23; Sümer, *aynı eser* s. 364; Bayındır, *aynı tez*, s. 28.

74 İbnü'l Cevzi, Şemseddin Ebu Muzaffer Yusuf, *Miratu'z Zaman fi Tevarihu'l Ayan*, XVIII, (düz. Muhammed Enes el-Hasan, Kamil Muhammed), Beyrut, 2013, s. 428.

okutulurken kendisine “*es-Sultanu'l Muzaffer*” lakabı verilen Tuğrul Bey adına ise Nisabur şehrinde hutbe okutulmuştur.⁷⁵ Selçukluların direncini kırmak isteyen ve 1039 yılında Horasan bölgesine hareket eden Sultan Mesut, Selçukluların beklemediği ağır yenilgi almalarını başarmıştır.⁷⁶ Ancak savaş sonrası iki taraf arasında antlaşma yapılmasına rağmen Selçukluların aykırı bir şekilde hareket etmesi, iki tarafı Dandanakan’da karşı karşıya getirmiştir. 1040 yılında yapılan savaşta Gaznelilere karşı üstün gelen Selçuklular, Horasan’da Gaznelilerin hâkimiyetine son vererek Büyük Selçuklu Devletini kurmayı başarmışlardır.⁷⁷ Şüphesiz Gazne topraklarında Selçuklu Devleti’nin kurulmuş olması, Horasan’ın resmi olarak Gaznelilerin elinden çıktığını gösterir.⁷⁸

Selçukluların Abbasi Halifesi ile ilk münasebeti, 1038 yılında Tuğrul Bey’in Horasan seferinden sonra Nişabur, Hamedan, Rey, ve Cibal bölgelerini ele geçirmesi üzerine yağma hareketlerini engellemek isteyen Halife el-Kaim Bi-Emrillah’ın Tuğrul Bey’e gönderdiği elçiler aracılığıyla bölgede yağma hareketlerinin yapılmasını istememesiyle birlikte başlamıştır.⁷⁹ Abbasi Halifesine büyük hürmet gösteren Tuğrul Bey, şehri yağmalamak isteyen askerlerine Ramazan ayında yağmanın haram olduğunu söyleyerek bu durumu engellemiştir. Halife’nin kendisine elçi göndermesinde övünen ve bu durumda oldukça memnun kalan Tuğrul Bey, Ebu Bekir et-Tusi’yi on üç tane hil’at ile birlikte Halifeye göndermiştir. Bu durum iki devlet arasındaki ilişkilerin kuvvetlenmesini sağlamıştır.⁸⁰ Şüphesiz Tuğrul Bey’in Abbasi Halifesiyle yakınlaşması Irak, Suriye ve Mısır bölgesinde etkili olan Şii Büveyhi ve Fatımi Devletini oldukça rahatsız etmiştir.

Selçuklular ile Abbasi Halifesi arasındaki asıl münasebet, kurduğu devletin Abbasi Halifesi tarafından tanınmasını isteyen Tuğrul Bey’in Halife’ye hitaben yazdığı mektubu Ebu İshak Fukkai adıyla bilinen elçiyi göndermesiyle başladığını söyleyebiliriz. Tuğrul Bey, mektubunda şu ifadelerle yer vermiştir. Biz ali Selçuk olarak bütün içtenliğimizle Hz. Peygamber Efendimizin varlığına ve Halifeye bağlıyız. Bizler daima küffara karşı cihat ilan ederek mücadele verdik. Ayrıca Kutsal Kâbe’yi ziyarette devam ettik. Bizim muhterem amcamız İsmail b. Selçuk, Mahmut b. Sebüktekin tarafından yakalanıp Kalincar kalesine götürüldü ve orada yedi sene kaldıktan sonra hayatını kaybetti. Mahmut’tan sonra tahta çıkan oğlu Mesut’un, eğlenceyle meşgul olması üzerine Horasan halkı bizden himaye talebinde bulundu. Ancak Mesut, ordusuyla birlikte bize doğru harekete geçmesi üzerine onlarla savaştık. Karşılıklı olarak zaferler elde etmemize rağmen son savaşta Allah’ın yardımıyla onlara karşı üstün geldik. Gazneliler tarafından yapılan zulüm ve adaletsizliği son vererek hakkı gözetip adaleti yaydık. Biz bu hususta Müminlerin emirinin vereceği

75 Hasan İbrahim Hasan, *es-Siyasi ve ed-Dini ve es-Sekafi ve el-İçtimai*, IV, Kahire, 1997, s. 10; en-Nüveyri, *aynı eser*, XXVI, s. 158-159. İbnü’l Esir ve el-Hüseyni, Tuğrul Bey’e “*es-Sultanu'l Muazzam*” lakabının verildiğini kaydetmişlerdir. İbnü’l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 241; el-Hüseyni, *aynı eser*, s. 8-9; Cuzcani, *aynı eser*, I, s. 390; Merçil, *aynı eser*, 2013, s. 55.

76 ez-Zehebi, Şemseddin Ebu Abdullah, *Düveli'l İslam*, I, (düz. Hasan İsmail Merve), Beyrut, 1999, s. 374.

77 Ebu'l Fida, *aynı eser*, II, s. 164; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 242-243; Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 26.

78 Abdullah Bayındır, “Selçuklularda Vuku Bulan Taht Kavgaları Üzerine Bir Değerlendirme (Melikşah Dönemi Taht Kavgaları 1072-1092)”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, XVIII/1, Gaziantep, 2018, s. 400

79 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 227, 228; Köymen, *aynı eser*, s. 34,35.

80 el-Bundari, İmadüddin Ali b. Muhammed, *Kitabu Tarihi Devleti Ali Selçuk*, Kahire, 1900, s. 6, 7.

kararın dini ilkelere göre olmasını rica ediyoruz.⁸¹ Tuğrul Bey'in Halife'ye gönderdiği mektupta ona tabi olduğunu göstermesi ikili ilişkilerin güçlenmesini sağlamıştır. Ancak Bağdat'ta yaşanan gelişmeler Halifeyi zor durumda bırakmaya devam etmekteydi.

Büveyhilerin başına geçen Celalüddeve'nin Bağdat'ta Abbasi Halifesinin gelirlerine el koyması, Abbasi Halifesini zor durumda bırakmıştır.⁸² Bu olay üzerine Tuğrul Bey, Celalüddeve'ye bir mektup yazarak bölge halkına ihsanda bulunmasını istemiştir.⁸³ Korkak bir kişiliğe sahip olan Celalüddeve, Tuğrul Bey'den gelen mektup üzerine el koyduğu malları halka geri dağıtmak zorunda kalmıştır.⁸⁴ Tuğrul Bey, daha sonra Abbasi Halifesine bir elçi göndererek, "*İnsanları Gazneli Mahmut ve Mesut'un zulmünden kurtardığını, fethettiği bütün topraklarda Halife adına hutbe okuttuğunu, kendisinin onlar gibi köle olmayıp, soyundan hükümdarlar çıkan bir kimse olduğunu söyleyerek, kendisinin onlardan daha fazla yüceltmesini istemiştir.*"⁸⁵ Özellikle Türkistan bölgesinde yaşanan gelişmeler karşısında Halife Kaim Bi-Emrillah, Tuğrul Bey, Celalüddeve ve Ebu Kalicar arasında sulh yapılması için 1046 yılında Şafi âlimlerinden Ebu Hasan Ali Muhammed b. Habib Maverdi'yi elçi olarak Tuğrul Bey'e göndermiştir.⁸⁶ Şüphesiz Maverdi'nin elçi olarak gönderilmesi, İslam dünyasını doğu ve batı ekseninde kuşatan Şiiilere karşı Sünni ittifakın oluşması yolunda önemli bir adımın atılmasını sağlamıştır. Ayrıca Selçukluların doğu ve batı istikametinde ilerleyerek İslam dünyası üzerinde nüfus elde etmesi, Büveyhileri oldukça rahatsız etmiştir.

Büveyhi Sultanı Celalüddeve, 1046 yılında yakalandığı verem hastalığı sonrası vefat etmesi üzerine yerine Ebu Kalicar geçmiştir.⁸⁷ Dört yıl iktidarda kaldığı süre içerisinde Selçukluların yayılcı politikası karşısında topraklarını muhafaza etmeye çalışan Kalicar, Tuğrul Bey ile 1047-1048 yılında sulh yapmak zorunda kalmıştır. Aynı zamanda Çağrı Bey'in kızı ile Kalicar'ın oğlu Ebu Mansur'un evlendirilmesi de kararlaştırılmıştır.⁸⁸ Kalicar'ın vefatından sonra Büveyhiler'in başına el-Melikü'r-Rahim Hüsrev Firuz geçmiştir.⁸⁹ Selçukluların kudretinin yayıldığı bu dönemde Sünnilerin hamiliğini üstlenmeye başlaması, Büveyhileri ve Fatimi devletini rahatsız ettiği gibi Şiiilerin Sünnilere karşı saldırılarının da yoğunlaşmasına neden olmuştur. İslam dünyasında Abbasileri askeri, siyasi ve iktisadi açıdan zor durumda bırakmak isteyen Fatimiler, bir taraftan Bağdat'ta Büveyhilere destek verirken diğer taraftan İsmaili mezhebini Hindistan'a giden deniz ve kara yolu üzerinden Hindistan'a doğrudan yaymak için Abbasi Halifeliğini zayıflatmak istiyordu. Ayrıca İsmailiyye mezhebine mensup olan Dai'lerin Abbasiler aleyhinde yaptıkları

81 Ravendi, Muhammed b. Ali, *Rahatu es-Sudur ve Ayetu es-Surur*, (Arapçaya terc. İbrahim Emin eş-Şarabi, Fuad Abdulmuti es-Siyad vd.), Kahire, 1960, s. 166-167; el-Bundari, *aynı eser*, s. 7.

82 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 259.

83 İbn Kesir, *aynı eser*, XI, s. 51.

84 Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XV, s. 279.

85 Köymen, *aynı eser*, s. 35.

86 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 266; İbnü'l Cevzi, *aynı eser*, XVIII, s. 452; Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 33.

87 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 262; Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XV, s. 291.

88 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 276.

89 Ahmet Güner, "Ebu Kalicar", *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 172.

propagandaların yoğunlaşmasını sağlamıştır.⁹⁰ Büveyhilerin ve Fatımilerin artan baskısı karşısında zor durumda kalan Abbasi Halifesi Kaim Bi-Emrillah'ın Tuğrul Bey'den yardım istemesi üzerine Bağdat'ta bulunan eski Türk askerleri reisi Arslan Besasiri, Selçukluların yanında saf tutan Halife'nin adamlarını cezalandırmaya başlamıştır.⁹¹ Bu gelişme üzerine Abbasi Halifesi Kaim Bi-Emrillah, 1045 yılında Hübbetullah b. Muhammed el-Me'mun'u elçi olarak göndererek Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmiştir. El-Me'mun, Tuğrul Bey'i Halifenin huzuruna çıkmaya ikna edebilmek için büyük bir çaba göstermesine rağmen fetih hareketlerinde bulunan Tuğrul Bey'in Bağdat'a gidecek vakti olmadığı için üç sene orada kalmıştır.⁹² Mısır ve Suriye'de hüküm süren Fatımi Halifesinin Abbasi Halifesini ortadan kaldırmak istemesi ve Besasiri'nin Bağdat veziri İbnü'l Müslime'ye tecavüzü ve adamlarını öldürmesi üzerine Abbasi Halifesi Kaim Bi-Emrillah, Tuğrul Bey'e Bağdat'a gelmesi için bir mektup daha göndermiştir.⁹³ Abbasi Halifesi, Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmesine rağmen şimdiye kadar Büveyhiler'den kurtulmak konusunda istekli olduğunu söyleyemeyiz.⁹⁴ Abbasi Halifesi Büveyhiler'in ve Fatımilerin artan baskısı karşısında bir taraftan Tuğrul Bey'den yardım isterken diğer taraftan Fatımilerin bayrağını yakıp Halifesi Mustansir Billah adına okutulan hutbe yerine Kaim Bi-Emrillah adına hutbe okutan İfrikiyye Ziri hükümdarı Ebu Temim Muis b. Badis'e Bağdat'tan Kostantiniyye yolu üzerinde hil'at, sancak, menşur ve mektup göndererek Fatımilere karşı birlikte hareket etmek istediğini bildirmiştir.⁹⁵

Bağdat'ta bu gelişmeler yaşanırken Fatımilerin desteğini alan Büveyhi Hükümdarı Melikü'r-Rahim, Selçukluların hâkimiyetinde bulunan Şiraz ve çevresini istila ederek Tuğrul Bey adına okutulan hutbeye son verip kendi adına hutbe okutmaya başlamıştır.⁹⁶ İslam dünyası üzerinde Şiilerin artan baskısı karşısında Tuğrul Bey, 1055 yılında Bağdat'a doğru hareket etmiştir. Tuğrul Bey, bu yolculuğu Hz. Peygamber'e şerefli bir şekilde hizmet etmek, Hacca giderek Mekke'nin yollarını onarmak ve Mısır ve Suriye'de yaşayan Fatımilerin hâkimiyetine son vermek istediği için yaptığını duyurmuştur.⁹⁷ Abbasi Halifesi, Tuğrul Bey Bağdat'a ulaşmadan önce Büveyhi Sultanı Melikü'r-Rahim'in isminden önce Tuğrul Bey adına minberlerde hutbe okutturup⁹⁸ sikke bastırmış ve Tuğrul Bey'e "*Ruknü'd-devle*" unvanı vermiştir. 1055 yılında kalabalık bir ordu ile Bağdat'ın önüne gelen Tuğrul

90 Eymen, *aynı madde*, XII, s. 229.

91 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 2009, s. 131,132.

92 Ravendi, *aynı eser*, 168,169; el-Bundari, *aynı eser*, s. 8, 9.

93 Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XV, s. 348; Turan, *aynı eser*, s. 132.

94 Erdoğan Merçil, "Azerbaycan ve Kafkaslardaki Devletler" *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, V, (ed. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1988, s. 560.

95 el-Makrizi, Takiyüddin Ahmet b. Ali, *İttiazu'l-Hunefa bi Ahbari'l-Eimmeti'l-Fatımiyyîn el-Hulefa*, II, Kahire, 1996, s. 190; Avcı, Casim, "Muis b. Bais", *DİA*, XXXI, İstanbul, 1996, s. 95 Kaim b. Emrillah'ın gönderdiği mektup için bkz. İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 266, 267; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 51.

96 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 320; Sevim, Erdoğan, *aynı eser*, s. 40; Turan, *aynı eser*, 2009, s. 133.

97 Ebu'l Fida, *aynı eser*, II, s. 173; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 322; Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XV, s. 349; İbnü'l Cevzi, *aynı eser*, XVIII, s. 492; Turan, *aynı eser*, 2009, s. 133.

98 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 323; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 66; Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XV, s. 348; Ravendi, *aynı eser*, s. 169; Hasan, *aynı eser*, s. 16.

Bey, Halife'den izin istedikten sonra⁹⁹ ihtişamlı bir şekilde Bağdat'a girmiştir.¹⁰⁰ Tuğrul Bey'in Büveyhi Hükümdarı Melikü'r-Rahim, Halife'nin veziri ve devlet erkânı tarafından büyük bir törenle karşılanması,¹⁰¹ Şiiler tarafından hoş karşılanmamıştır. Ertesi gün çarşıda alışveriş yapan Selçuklu askerleri ile halk arasında yaşanan karışıklık sonrası çıkan olayların büyümesi üzerine birçok kişi hayatını kaybetmiştir.¹⁰² Tuğrul Bey, Melikü'r-Rahim'in Bağdat'ta yaşanan karışıklıkların ortaya çıkmasına neden olduğunu düşünerek huzuruna gelmesi için eman vermiştir. Melikü'r Rahim ve erkânı, Tuğrul Bey'in huzuruna çıktıktan sonra derdest edilerek hapsedilmiştir.¹⁰³ Melikür'r Rahim'in tutuklanması ve yaşanan karışıklıklarda Bağdat'ın yağmalanması üzerine Halife, Tuğrul Bey'e bir mektup yazarak şu ifadeleri kullanmıştır: Benim emrim ve emanım üzerine huzuruna gelen Melikü'r-Rahim ve erkânını gözaltına aldın ve Bağdat şehrini yağmaladın. Eğer onları serbest bırakmazsan Bağdat'tan ayrılacağım. Halifeye olan hürmetine ve sadakatine güvenerek seni Bağdat şehrine davet ettim. Bunun üzerine Tuğrul Bey, Melikü'r-Rahim dışında diğerlerini serbest bırakmıştır.¹⁰⁴

Büveyhi Hükümdarı Melikü'r-Rahim'in 1055 yılında tutuklanmasından sonra Bağdat'taki hâkimiyeti sona eren Büveyhilerin ortadan kalkmasından sonra Tuğrul Bey, Büveyhilerin merkezi "*Daru'l Memleke*" ye yerleştikten sonra valiler ve tahsildarlar tayin edip Selçuklu Teşkilat merkezinin kurulmasını sağlayarak Irak-ı Arab'ta Selçuklu hâkimiyetinin yerleşmesini sağlamıştır.¹⁰⁵ 1056 yılında Halife'nin Çağrı Bey'in kızı Arslan Hatun'la (Hatice) evlenmesi,¹⁰⁶ Melikü'r-Rahim'in tutsak edilmesinden sonra bozulan ilişkilerin yeniden düzelmesinde etkili olmuştur. Şüphesiz Büveyhilerin ortadan kaldırılmasından sonra Sünnilerin Bağdat'a hâkim olması İslam dünyası üzerindeki Şiilerin etkisinin kırılmasını sağlamıştır. Tuğrul Bey'in Büveyhiler'den sonra Bağdat'ta Halifeliğin devam etmesini istemesindeki en büyük etken, Halife'nin¹⁰⁷ İslam dünyasında Ehli Sünnet akidesini korumaya çalışmasıdır. Ancak her iki taraf Sünni olmasına rağmen özellikle Anadolu Selçuklu Devleti zamanında büyük problemler yaşamışlardır. Mesela Anadolu Selçuklu Sultanı Mesut, dönemin Abbasi Halifesi el-Müsterşid Billah ile savaşarak onu tutsak etmiştir. (1334)¹⁰⁸

Büveyhiler'den sonra İslam dünyasının hamisi olan Selçuklular, Ehli Sünnet anlayışına ters düşen uygulamaları ortadan kaldırarak Sünniliği yeniden ihdas etmiştir. Önceki konularımızda bahsettiğimiz Büveyhiler döneminde Kerh, Meşhed'deki Mescid-i el-

99 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 323; Hasan, *aynı eser*, s. 16; Ravendi, *aynı eser* s. 169; Ebul Fida, *aynı eser*, II, s. 173; Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 38.

100 İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 66; Merçil, *aynı eser*, 2013, s. 58; Turan, *aynı eser*, 2009, s. 133

101 Ebu'l Fida, *aynı eser*, II, s. 173; Ravendi, *aynı eser*, s. 170; Hasan, *aynı eser*, s. 16.

102 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 323.

103 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 324; Ebu'l Fida, *aynı eser*, II, s. 173; ez-Zehebi, *aynı eser*, II, s. 289.

104 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 324.

105 Köymen, *aynı eser*, s. 39.

106 İbn Kesir, *aynı eser*, VIII, s. 327; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 67; Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 4; ez-Zehebi, *aynı eser*, II, s. 291.

107 Ayrıntılı bilgi için bkz. Maverdi, Ebu'l Hasan Ali, *Ahkamu es-Sultaniye*, (düz. Ahmed Cad), Kahire, 2006, s. 17-25.

108 Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XVII, s. 284.

Atikat, ve Mekabi Kureyş ve diğer bölgelerde sabah ezanında “*Namaz uykudan hayırlıdır.*” yerine “*Haydi hayırlı amele*” kısmı Ehli Sünnet anlayışına ters düştüğü için Selçuklular tarafından son verilmiştir.¹⁰⁹ Bağdat’ta duvarlara asılan “*Muhammed ve Ali insanların en hayırlısıdır*” ibaresi tamamen kaldırılmıştır. Yine Şiiilerin bazı Sahabelere karşı lanet etmeleri yasaklandığı gibi Sünniler, Şiiiler tarafından lanetlenen Sahabelere methiyeler ve kasideler okumaya başlamışlardır.¹¹⁰ Ayrıca Büveyhiler döneminde Rafizilerin önde gelen âlimlerinden olan ve konuşmalarında Ehli Sünnet ve’l cemaati tenkit edip lanetler okuyan Ebu Cafer et-Tusi, Sünniler tarafından katledildikten sonra evi harabeye çevrilmiştir.¹¹¹ Büveyhiler tarafından bunun gibi birçok Ehli Sünnet akidesine ters düşen uygulamaların Bağdat’ta gelenek haline gelmesiyle birlikte sıkıntılı günler geçiren Sünniler, İslam dinini yüceltilmesi için Doğu ve Batı istikametinde fetih hareketleri düzenleyen Selçuklular sayesinde Bağdat’a yeniden hâkim olmuşlardır. Ancak Sünniler, Bağdat’a egemen olmalarına rağmen Şiiilerin 963 yılında gelenek haline getirdikleri Aşura gününde Hz. Hüseyin’i yâd etme geleneklerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Nitekim 1065 yılında sokakları ve dükkânları kapattıktan sonra sokağa çıkan kadınlar, Hz. Hüseyin için ağıtlar yakarak gösteriler düzenlemişlerdir.¹¹² Kendi aralarında anlaşarak Babu’l Mahvel’deki bir cenazeyi Kerh’e götüren Şiiiler, bu esnada dövünerek ağıt yakmışlardır. Bu gelişme üzerine Halife Kaim Bi Emrillah’ın huzuruna çıkan Nakibu’t Talibiyyin et-Tahir Ebi’l Ganaim el-Muammer, yaşanan gelişmelerden haberi olmadığını söyleyip özür dilemesine rağmen azledilmiştir.¹¹³

Selçuklular’dan sonra Sünnilerin İslam dünyasına hâkim olması, Fatımileri ve Şiiileri oldukça rahatsız etmiştir. Tuğrul Bey’in Bağdat’a gelmesinden sonra Bağdat’tan Rahbe bölgesine kaçan Şii Besasiri, Rahbe’de Fatımi halifesi Mustansir’in yardımıyla yeni bir ordu kurmayı başarmıştır.¹¹⁴ Tuğrul Bey, Fatımi Halifesiyle birlikte hareket eden Besasiri’yi ortadan kaldırmak istemesine rağmen Halife tarafından izin verilmiştir.¹¹⁵ Bunun üzerine Tuğrul Bey, 1057 yılında Selçukluların Suriye ve Mısır’a ilerlemesini engellemek isteyen Besasiri’nin üzerine amcasının oğlu Kutalmış ve Musul hâkimi Kureyş’in komutasındaki orduyu göndermiştir. Sincar’da yapılan savaşı kazanan Besasiri, Musul ve Küfe’de Fatımi Halifesi Mustansir Billah adına hutbe okutmuştur.¹¹⁶ Bu gelişme üzerine 1058 yılında Irak’ın kuzeyine doğru hareket eden Tuğrul Bey, bölgeyi Şiiilerden temizlemesi üzerine¹¹⁷ Besasiri, Musul’dan kaçarak Rahbe’ye çekilmiştir. Musul ve civarını İbrahim Yinal’a bıraktıktan sonra Bağdat’a dönen ve Abbasi Halifesi tarafından büyük bir merasimle karşılanan Tuğrul Bey, Halife tarafından “*Melikü’l Maşrik ve’l Mağrib*” (Doğu ve Batının Sultanı) ilan edilmiş ve yine “*Rükneddin*” (Dinin Temeli) ve “*Kasım Emiru’l Müminin*” (Halifenin

109 İbnü’l Esir, *aynı eser* VIII, s. 335; Ebu’l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 7; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 68.

110 Ebu’l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 7; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 68.

111 Ebu’l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 8; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 69.

112 İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 69; İbn Tağriberdi, *aynı eser*, V, s. 77; Ebu’l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 94.

113 Ebu’l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 94; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 69.

114 İbnü’l Kalanisi, Ebu Ya’la Hamza, *Tarihu Dımaşk*, Beyrut, 1908, s. 87; Turan, *aynı eser*, s. 135.

115 Ebu’l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 94.

116 İbnü’l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 331, 332; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 69; ez-Zehebi, *aynı eser*, II, s. 292.

117 Ayrıntılı bkz. İbnü’l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 333, 334.

Ortağı) lakapları verilmiştir.¹¹⁸ Tuğrul Bey, elde ettiği bu başarı sayesinde İslam dünyasının hâkimiyetini Türklerin eline vererek bu mirası Selçuklulara ve Osmanlılara bırakmıştır.¹¹⁹

İslam dünyasında Sünnilerin otoritesi arttıkça Şiiilerin rahatsızlığı her geçen gün artmaya devam etmekteydi. Bu arada Selçuklu tahtında gözü olan İbrahim Yinal'ın Musul'dan ayrılmasından istifade eden Besasiri'nin Kureyş b. Bedran ile birlikte Musul'u ele geçirdiği haberini alan Tuğrul Bey, İbrahim Yinal ile birlikte Musul'a doğru hareket etmiştir. Burada Besasiri'yi yenerek Musul'u yeniden kontrol altına almayı başarmıştır. Musul'dan Nusaybin'e gitmek için hareket eden Tuğrul Bey, Fatımilerin ve Besasiri'nin kışkırtması neticesinde saltanat davası güttüğü söylenen İbrahim Yinal'ın Musul'dan ayrılıp Hamedan'a giderek orada isyan etmesi üzerine 1058 yılında Hamedan'a doğru hareket etmiştir.¹²⁰ Tuğrul Bey'in Hamedan'a gitmesinden istifade eden Besasiri ise Bağdat'a doğru hareket etmiştir. Besasiri'nin Enbar yakınlarına geldiğini gören Bağdat halkı, telaşa kapılarak Mansur camisinde Cuma namazını hutbesiz kılmışlardır.¹²¹ Cumartesi günü iki yüz bin civarındaki ordusu, pazar günü ise bizatihi kendisi Bağdat şehrine giren Besasiri, Halife'yi tutsak ettikten sonra Mansur camisinde Fatimi Halifesi Mustansır Billah adına hutbe okutmuştur.¹²² Ayrıca Besasiri Tuğrul Bey'den sonra Bağdat'ta okunması yasaklanan Şii ezanın yeniden okunmasını sağlamıştır.¹²³ Tuğrul Bey, İbrahim Yinal'a karşı başarı elde edip öldürdükten sonra Besasiri ve Kureyş b. Bedran'a yazdığı mektupta Halife'ye haklarının geri verilmesini istemiştir. Tuğrul Bey, beklediği cevabı alamaması üzerine 1059 yılında Rey'den Irak'a doğru hareket etmiştir.¹²⁴ Tuğrul Bey'in Irak'a yaklaştığı haberini alan Besasiri, bir yıl kaldıktan sonra Bağdat'ı terk etmiştir. Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesinden sonra bir yıldır Şiiilerin elinde olan Bağdat, yeniden Sünnilerin kontrolüne geçmiştir. 1060 yılında Küfe yakınlarında yapılan savaşta Besasiri'nin öldürülmesi¹²⁵ ile birlikte Büveyhiler tarih sahnesinden tamamen silinmiştir.

Sonuç

Abbasi Devleti'nin siyasi ve iktisadi açıdan büyük bir bunalım içerisine düştüğü dönemde Bağdat'ı ele geçiren Şii Büveyhiler, İslam dünyasının mihenk taşlarını değiştirmiştir. Şiiilerin özellikle Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesinden sonra Ehli Sünnet'e karşı

118 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 337; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 72; Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 20; Merçil, *aynı eser*, 2013, s. 58; Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 39.

119 Turan, *aynı eser*, s. 135.

120 İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 76; İbnü'l Kalanisi, *aynı eser*, s. 87, 88; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 341; Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 30, 31.

121 İbnü'l Kalanisi, *aynı eser*, s. 88; Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 31.

122 İbnü'l Kalanisi, *aynı eser*, s. 88; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 77; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 342; Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 31; ez-Zehabi, *aynı eser*, II, s. 295; İbn Tağriberdi, *aynı eser*, V, s. 62.

123 es-Suyuti, Celaledin Abdurrahman b. Ebubekir, *Tarihu'l Hulefa*, Katar, 2015, s. 643; İbnü'l Kalanisi, *aynı eser*, s. 88.

124 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 345; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 81; Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 45; İbnü'l Kalanisi, *aynı eser*, s. 89.

125 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 347; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 83; İbnü'l Kalanisi, *aynı eser*, s. 90; es-Suyuti, *aynı eser*, s. 643; İbn Tağriberdi, *aynı eser*, V, s. 64; Erdoğan Merçil, "Besasiri", *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 529.

birtakım geleneklere sahip olmasına rağmen Emevi ve Abbasi döneminde baskı altında olduklarından dolayı bu geleneklerini devam ettirememişlerdir. Ancak 945 yılında Büveyhilerin Bağdat'a hâkim olmasından sonra bazı Sahabelere lanet edilmesi, Aşura günü ve Gadir-i Hum bayramında yapılan gösteriler ile Ehli Sünnet akidesine ters düşen Şii ezanı okumaları şiddetli olayların yaşanmasına neden olmuştur. Doğu'da Büveyhilerin Batı'da ise Fatımilerin Sünnilere olan baskıları, 1055 yılında Tuğrul Bey'in Bağdat'a düzenlediği sefere kadar devam etmiştir. Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesinde memnun olmayan Şiiler ile Selçuklu askerleri arasında yaşanan çatışmalar, birçok insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Olayların yaşanmasına sebep olduğu düşünülen Büveyhi Sultanı Melikü'r-Rahim'in Tuğrul Bey tarafından hapse atılması yaklaşık 120 sene Bağdat'ta hüküm süren Büveyhilerin ortadan kaldırılmasını sağlamıştır. Büveyhiler'den sonra eski Türk askerleri reisi Arslan Besasiri, Fatımi Halifesi Müstansır Billah'ın yardımıyla yeni bir ordu kurarak Bağdat'ı yeniden Şiiliğin merkezi haline dönüştürmeye çalışmıştır. İbrahim Yinal'ın Hamedan'da isyan etmesi üzerine Tuğrul Bey'in Bağdat'tan ayrılmasından istifade eden Besasiri, Bağdat'ı ele geçirerek Halife Müstansır Billah adına hutbe okutmuştur. Ancak Tuğrul Bey'in İbrahim Yinal'ın isyanının bastırılmasından sonra 1059 yılında Irak'a doğru hareket etmesi üzerine Besasiri, Bağdat'tan ayrılmıştır. 1060 yılında Küfe yakınlarında yapılan savaşta Besasiri'nin öldürülmesi ile birlikte Büveyhiler, tarih sahnesinden tamamen silinmiştir. Selçukluların Bağdat'ı hâkimiyeti altına alması sonrası dini, siyasi ve iktisadi alanlarda birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Tuğrul Bey, Bağdat'a ilk geldiği zaman Dicle kıyısında cami, kendisi için saray, beyleri için konaklar ve askeri kışlalar inşa etmiştir. Ancak Besasiri ve Şiilerin isyanlarından dolayı harap olan Bağdat'ın mahalle, çarşı, ev, cami ve hanlarını yeniden inşa etmek zorunda kalmıştır. İktisadi olarak halktan alınan kanun dışı vergileri 1061 yılında tamamen kaldıran Selçuklu Devleti, dışarıdan gelir kaynaklarını tedarik ettiği için halktan az vergi almaya başlamıştır. Ayrıca devlet işleri yeniden düzenlenerek Irak vilayetlerine yeni valiler ve amiller atanmıştır. Büveyhiler'den sonra İslam dünyasının hamisi olan Selçuklular, Bağdat'ta Şiilerin geleneklerine son vererek mezhep çatışmalarının sona ermesini sağlamıştır. Ancak ilerleyen süreçlerde özellikle Osmanlı-Safevi ilişkisi sonrası mezhep çatışmaları hız kesmeden devam etmiştir.

Kaynakça

1) Kaynak Eserler

Belazuri, Ahmed b. Yahya, *Ensabu'l Eşraf*, IV, (düz. Süheyl Zükkar, Riyad Zirikli), Beyrut, 1996.

Beyhaki, Ebubekir Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-Kübra*, I, (düz. Muhammed Abdulkadir A'ta), Beyrut, 2003.

Cuzcani, Minhacuddin Osman b. Siraceddin, *Tabakat-ı Nasiri*, I, (Arapçaya Terc. Affaf es-Seyyid Zeydan), Kahire, 2013.

Ebu'l Ferec, Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Tarihi'l Mülük ve'l Umem*, XIV, XV, XVI, XVII, (düz. Muhammed Abdulkadir A'ta, Mustafa Abdulkadir A'ta), Beyrut, 1995.

Ebu'l Fida, el-Melikü'l-Müeyyed İmadüddin İsmail, *Tarih-u Ebu'l Fida*, II, Kahire, Tarihi Belirsiz.

- el-Beyhaki, Ebu'l Fadıl, *Tarihu 'l Beyhaki*, (Arapça'ya ter. Sadık Neşet, Yahya el-Hassab), Kahire, Tarihi Belirsiz.
- el-Biruni, Ebu Reyhan Muhammed, *el-Asaru 'l Bakiye Ani 'l Kuruni 'l Haliye*, (neş. Eduard Sachau), Leipzig, 1878.
- el-Bundari, İmadüddin Ali b. Muhammed, *Kitabu Tarihi Devleti Ali Selçuk*, Kahire, 1900.
- el-Hüseyni, Sadreddin, *Ahbar-u Devleti Selçukiyye*, (düz. Muhammed İkbâl), Lohur, 1933.
- el-Iş, Yusuf, *Tarihü 'l Asri 'l Hilafeti 'l Abbasiyye*, Dimaşk, 1977.
- el-Kalkaşendi, Ebu'l Abbas Şihabüddin, Şübhu'l A'sa fi Şina'ati'l İnşa, II, Kahire, 1913.
- el-Makrizi, Takiyüddin Ahmet b. Ali, *İttiazu 'l-Hunefa bi Ahbari 'l-Eimmeti 'l-Fatimiyyîn el-Hulefa*, II, Kahire, 1996.
- el-Musevi, Musa, *eş-Sia ve et-Tashih: es-Sira' Beyne eş-Sia ve et-Teşeyyu*, Amerika, 1988.
- el-Yafi, Ebu Muhammed Abdullah b. Es'ad, *Mir 'atu 'l Cenân ve İbretu 'l Yakzan*, II, (düz. Halil Mansur), Beyrut, 1997.
- el-Yakubi, Ebu'l Abbas Ahmed, *Tarihu Yakubi*, II, Leyden, 1883.
- en-Nüveyri, Şehabeddin Ahmed, *Nihayetu 'l Edeb fi Fununi 'l Edeb*, XXVI, (düz. Mustafa Fevvez, Kuşeyli Fevvez), Beyrut, 2004.
- es-Suyuti, Celaleddin Abdurrahman b. Ebubekir, *Tarihu 'l Hulefa*, Katar, 2015.
- et-Tirmizi, Ebu İsa Muhammed, *el-Camiu 'l Kebir*, VI, (düz. Beşşar Avvel Ma'ruf), Beyrut, 1996.
- ez-Zehabi, Ebu Abdullah Şemseddin, *Düveli 'l İslâm*, I, (düz. Hasan İsmail Merve), Beyrut, 1999.
- ez-Zehabi, Ebu Abdullah Şemseddin, *el-İber fi Haberi Men Gaber*, II, (düz. Ebu Hacir Muhammed es-Said), Beyrut, 1985.
- Hasan İbrahim Hasan, *es-Siyasi ve ed-Dini ve es-Sekafti ve el-İçtimai*, IV, Kahire, 1997.
- Hasan, İbrahim Hasan, *Nüzumu 'l İslamiyye*, Kahire, Tarihi Belirsiz.
- İbn Abdürabbih, Ahmed b. Muhammed, *el-İkdü 'l-Ferid*, VII, (düz. Abdulmecid et-Terhini), Beyrut, 1983.
- İbn Kesir, Ebu'l Fida İmadüddin İsmail, *el-Bidayet ve en-Nihayet*, XI, XII, Beyrut, 1991.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *eş-Şi'ru ve eş-Şuara*, II, (düz. Ahmed Muhammed Şakir), Kahire, 1982.
- İbn Miskeveyh, Ebu Ali Muhammed, *Tecaribu 'l Umem ve Teakubul Himem*, V, (düz. Seyyid Kesrevi Hasan), Beyrut, 2003.
- İbn Tağriberdi, Ebu'l Mehasin Cemaleddin, *el-Nucumu 'z Zahire fi Müluki Mısır ve 'l Kahire*, III, IV, V, Kahire, 1963.
- İbn Usfur, İbrahim ed-Dirazi el-Bahrani, *el-Hadaiku 'n-Nazira*, VII, (düz. Muhammed Taki El-İrevani), Beyrut, 1985.

İbnu'l Uşari, Ebu Talip Muhammed, *Fedailu Ebibekr es-Sıddık*, (düz. Ömer Abdulmun'im), Tanta, 1993

İbnü'l Cevzi, Şemseddin Ebu Muzaffer Yusuf, *Miratu'z Zaman fi Tevarihu'l Ayan*, XVIII, (düz. Muhammed Enes el-Hasan, Kamil Muhammed), Beyrut, 2013.

İbnü'l Esir, Ebü's-Seadat Mecdüddin El-Mübarek, *en-Nihâye fi Ğaribi'l Hadis ve'l-Eser*, V, (neş. Mahmud Muhammed Et-Tanahi), Kahire, 1963.

İbnü'l Esir, İzzeddin Ebu'l Hasan, *el-Kamil fi et-Tarih*, VII, VIII, (düz. M.Yusuf Dukak), Beyrut 1987.

İbnü'l İmran, Muhammed b. Ali, *el-İnba fi Tarihi'l Hulefa*, (düz. Kasım Es-Semrayi), Kahire, 1999.

İbnü'l Kalanisi, Ebu Ya'la Hamza, *Tarihu Dimaşk*, Beyrut, 1908.

Maverdi, Ebu'l Hasan Ali, *Ahkamu es-Sultaniye*, (düz. Ahmed Cad), Kahire, 2006.

Muhammed Süheyl Tokuş, *Tarihu Fatimiyyine fi Şimali İfrikkiye ve Mısır ve Biladu Şam*, Beyrut, 2007.

Müneymine, Hasan, *Tarihu ed-Devleti'l Büveyhiyye Es-Siyasi ve'l-İçtimai ve Es-Sekafi: Mukatatu Faris*, Beyrut, 1987.

Müslim, Ebu'l Hüseyin el-Haccac, *Sahihu Müslim*, IV, (düz. Muhammed Fuad Abdulbaki), Beyrut, 1991.

Ravendi, Muhammed b. Ali, *Rahatu es-Sudur ve Ayetu es-Surur*, (Arapçaya Terc. İbrahim Emin Eş-Şarabi, Fuad Abdulmuti es-Siyad Vd.), Kahire, 1960.

Seade, Safiyye, *Min Tarihi'l Bağdad el-İctimai Tatavvuru Mensubi Kadı'l-Kudat fi'l Fetreteyn el-Büveyhiyye ve es-Selçukiyye*, Beyrut, 1988.

Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-Umem ve'l-Muluk*, VII, (düz. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire, 1967.

Tenuhi, Kadı Ebu Ali Muhsin, *Nişvaru'l Muhadara ve Ahbaru'l Müzakere*, II, (düz. Abud Eş-Şaleci), Beyrut, 1995.

2) Araştırma/İnceleme Eserler

Akoğlu, Muharrem, "Büveyhiler'in Mezhebi Eğilimleri/Politikaları Üzerine", *Bilimname*, S. II, Kayseri, 2009, s. 123-138.

Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi Abbasiler Dönemi*, IV, İstanbul, 2016.

Avcı, Casim, "Muis b. Bais", *DİA*, XXXI, İstanbul, 1996, s. 95-96.

Aydın, Yunus Emre, "Fatimiler Devleti'nin Kuruluşunda Kutâme Kabilesinin Rolü ve Mağrib'de Fatimi- Kutâme İlişkileri (762-972)", *Anasay*, S. III, 2018, s. 79-98.

Ayönü, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara, 2004.

Bayındır, Abdullah, "Selçuklularda Saltanat Mücadeleleri", (Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Gaziantep, 2017.

Bayındır, Abdullah, Selçuklularda Vuku Bulan Taht Kavgaları Üzerine Bir Değerlendirme (Melikşah Dönemi Taht Kavgaları 1072-1092), *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, XVIII/1, Gaziantep, 2018, s. 399-412.

Bulut, Faik, *Horasan Kimin Yurdu?*, İstanbul 2014.

Cüzcani, Minhac Sirac Tabakat-ı Nasırı On İkinci Tabaka: Selçuklular, (çev. Akbar A. Agdham), *Tarih Okulu Dergisi*, S. XVIII, 2010, s. 111-140.

Çağatay, Neşet, “Fatımiler Devleti’nin Kuruluşu ve Akideleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII, Ankara, 1958-1959, s. 63-77.

Elçibey, Ebulfez, *Tolunoğulları Devleti*, İsyambul, 1997.

Günaltay, Şemsettin, Selçukluların Horasan’a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu” *Belleten*, VII/XXV, Ankara 1943, s. 59-99.

Güner, Ahmet, “Büveyhiler Dönemi ve Çok Sesslilik”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XII, İzmir 1999, s. 47-72.

Güner, Ahmet, “Ebu Kalıcar”, *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 171-172.

Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 1972.

Kitapçı, Zekeriya, *Orta Doğu’da Türk Askerin Varlığının İlk Zuhuru*, İstanbul, 1987.

Kitapçı, Zekeriya, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, Konya, 2004.

Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamani*, İstanbul, 1976.

Merçil, Erdoğan, “Besasiri”, *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 528-529.

Merçil, Erdoğan, “Büveyhiler”, *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 496-500.

Merçil, Erdoğan, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, V, (ed. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1988.

Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 2013.

Özmen, Zeynep Nur, “9-11. Yüzyıllar Arasında Endülüs Emevileri ve Fatımi Devleti İlişkileri”, (Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep 2019.

Sevim, Ali, Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara, 1995.

Seyyid, Eymen Fuad, “Fatımiler”, *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 228-237.

Sümer, Faruk, “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 365-371.

Sümer, Faruk, “Tuğrul Bey”, *DİA*, XLI, İstanbul 2012, s. 344-346.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 2009.

Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, 2019.

Yavuz, Yusuf Şevki, Aşura, *DİA*, IV, İstanbul, 1991, s. 24-26.

Yıldız, Harun, “Abbasiler”, *DİA*, I, İstanbul 1998, s. 49-56.

Yıldız, Harun, Maden, Ferhat, “Büveyhiler Dönemi Şii Düşünleri”, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, X/II, 2017, s. 269-314.